

MATALLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Ilmiy rahbar: Ruziyev Xusniddin Baxriddinovich

Termiz davlat universiteti ingliz tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

Qudratova O'g'ilshoda Yusuf qizi

Termiz davlat universiteti Xorijiy filologiya fakulteti filologiya va tillarni o'qitish ingliz tili
yo'nalishining 1-kurs 424-guruh talabasi

ORCID ID: 0009-0009-1650-7037

E-mail: ruziyevhusniddin092@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.15861951>

Annotatsiya. Ushbu maqolada matallarning leksik-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Xalq og'zaki ijodining muhim qismini tashkil etuvchi matallar o'ziga xos obrazlilik, qisqa va lo'ndalik, chuqur ma'no ifodasi bilan ajralib turadi. Maqolada matallarning lug'aviy tarkibi, ularning ko'p ma'noliligi, sinonimiya, antonimiya, metafora kabi semantik vositalar orqali ma'no hosil qilishi ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, matallarda aks etgan xalqona tafakkur, hayotiy tajriba va umumqabul qilingan axloqiy-me'yoriy tushunchalar tahlil qilinib, ularning tilshunoslik va madaniy kontekstdagi o'rni ochib beriladi. Ushbu tadqiqot matallarni til birliklari sifatida chuqur o'rganish, ularning semantik tuzilishini aniqlash va ularni zamonaviy tilshunoslik mezonlari asosida baholashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: matallar, leksik-semantika, ko'p ma'nolilik, xalq og'zaki ijodi, obrazlilik, til birliklari, semantik vosita.

Аннотация. В статье анализируются лексико-семантические свойства пословиц. Пословицы, составляющие важную часть устного народного творчества, отличаются неповторимой образностью, краткостью и глубоким выражением смысла. В статье с научной точки зрения исследуется лексический состав пословиц, их многозначность и создание смысла с помощью семантических средств, таких как синонимия, антонимия и метафора. Анализируются народное мышление, жизненный опыт, общепринятые морально-нормативные представления, отраженные в пословицах, выявляется их место в лингвистическом и культурном контексте. Данное исследование направлено на глубокое изучение пословиц как языковых единиц, определение их семантической структуры и их оценку на основе современных лингвистических критериев.

Ключевые слова: пословицы, лексико-семантика, многозначность, устное народное творчество, образность, языковые единицы, семантические средства.

Abstract. This article analyzes the lexical-semantic properties of proverbs. Proverbs, which constitute an important part of folk oral literature, are distinguished by their unique imagery, brevity, and deep expression of meaning. The article scientifically examines the lexical composition of proverbs, their polysemy, and the creation of meaning through semantic means such as synonymy, antonymy, and metaphor. It also analyzes the folk thinking, life experience, and generally accepted moral and normative concepts reflected in proverbs, revealing their place in the linguistic and cultural context. This study serves to deeply study proverbs as language units, determine their semantic structure, and evaluate them based on modern linguistic criteria.

Keywords: proverbs, lexical-semantics, polysemy, folk oral literature, imagery, language units, semantic means.

KIRISH: Matallar xalq og'zaki ijodining qadimiy va sarmazmun janrlaridan biri bo'lib,

xalq tafakkuri, dunyoqarashi va ma'naviy qadriyatlarini ifodalovchi muhim til birliklaridandir. Ular insonning turmush tajribasi, ijtimoiy munosabatlar va axloqiy qarashlarini ifodalovchi qisqa, lo'nda va chuqur ma'noli iboralar sifatida ajralib turadi. Matallarda tilning obrazlilik imkoniyatlari, xalqona til vositalari, o'xshatish, kinoya, ramziy ma'nolar keng qo'llaniladi. Shu jihatdan ularning tahlili leksik-semantik jihatdan o'ta dolzarb hisoblanadi. Har bir matalning ichki tuzilishida yashiringan ma'no qatlamlari, majoziy ifodalar va ijtimoiy-madaniy kodlar mavjud bo'lib, ular tilshunoslik nuqtai nazaridan ham, folklorshunoslik jihatidan ham alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Ushbu maqolada matallarning leksik-semantik xususiyatlarini o'rganish orqali ularning lug'aviy boyligi, semantik strukturalari hamda ifoda qudratini tahlil qilish ko'zda tutiladi.

ASOSIY QISM

Matallar — xalq ijodiy tafakkurining mahsuli sifatida jamiyatda shakllangan hayotiy tajribalarni umumlashtirgan, qisqa va lo'nda shaklda chuqur fikr ifodalaydigan iboralaridir. Ular leksik-semantik jihatdan boy, ko'p qatlamli va ko'p ma'noli birliklar sifatida ajralib turadi. Asosan badiiylilik, obrazlilik va semantik boylik matallarning asosiy xususiyatlarini tashkil etadi.

1. Matallarning leksik xususiyatlari

Matallarda qo'llaniladigan so'zlar odatda xalq tiliga xos, og'zaki nutqda faol ishlatiladigan, emotsional-estetik yuklamasi kuchli birliklar hisoblanadi. Ularning leksik tarkibida ko'pincha sinonimlar, antonimlar, omonimlar, frazeologizmlar, diaxron so'zlar va etnografik birliklar uchraydi.

Masalan: "Ko'pga yetgan kamga yetar." — bu matalda "ko'p" va "kam" qarama-qarshi ma'noli birliklar sifatida ishlatilgan bo'lib, leksik darajada antonimiya asosida tuzilgan.

"Otangni urgan bo'lsang ham, otangning otini urma." — bu yerda esa "ot" so'zi ikki xil ma'noda: "ota" va "hayvon" ma'nolarida omonimiya asosida qo'llanilgan.

Matallarda aksariyat hollarda tasviriy so'zlar, ya'ni aniq tasavvur uyg'otuvchi leksemalar ishlatiladi. Bu esa matallarning obrazli va esda qolarli bo'lishiga xizmat qiladi.

2. Semantik xususiyatlari

Matallarning semantik tuzilmasi ulardagi ma'no qatlamlarini tashkil etadi. Matallarda bevosita ma'no (denotativ)dan tashqari ko'pincha majoziy, ramziy, kinoyali ma'no (konnotativ) ustuvorlik qiladi. Bu xususiyat ularni ko'p ma'nolilik (polisemiya) asosida tahlil qilish imkonini beradi.

Misol: "It hurar, karvon o'tar." — bu matal tashqi ko'rinishda hayvoniy harakatni bildirsa-da, aslida jamiyatdagi keraksiz tanqid, shovqin, g'iybatga e'tibor bermaslik zarurligini bildiradi.

"Bo'ring og'zidan qo'y kutma." — bu yerda esa "bo'ri" — yovuzlik, "qo'y" — begunohlik timsolida majoziy semantik yuklama bilan ishlatilgan.

Shuningdek, matallarda ijtimoiy-madaniy tajriba va axloqiy qadriyatlar ko'p qatlamli semantik strukturalar orqali ifodalanadi. Ular xalq dunyoqarashi va qadriyat tizimini umumlashtirib beradi.

3. Matallarda metafora va kinoya vositalari

Matallarning semantik boyligini ta'minlovchi asosiy vositalardan biri bu — metafora (o'xshatish asosidagi obraz) va kinoya (ziddiyat asosidagi ma'no). Matallarda ushbu vositalar yordamida chuqur ijtimoiy fikrlar ifodalanadi.

"Tovuq tug'masdan qichqiradi." — bu metaforik matal orqali bekorchi da'vo qiluvchilar tanqid qilinadi.

“Qoponning og‘zida yong‘oq chaqma.” – bu matal esa kinoyaviy ma’noga ega bo‘lib, xavfli joyda ishonchli harakat qilishga undaydi.

4. Matallarning semantik turlari

Matallar semantik jihatdan bir necha guruhlarga bo‘linadi:

* Axloqiy-ma’rifiy matallar (masalan, “Yaxshiga yo‘liqsa, yomon ham tuzaladi.”)

* Mehnat va kasbga oid matallar (“Mehnat qilgan to‘yadi.”)

* Do‘stlik va insoniy munosabatlarga oid matallar (“Do‘st boshda, dushman toshda bilinadi.”)

* Sabru-qanoatga chaqiruvchi matallar (“Qanoat qilgan boy bo‘ladi.”)

Ular orqali xalq o‘zining axloqiy, estetik, ijtimoiy me’yor va qadriyatlarini avloddan avlodga yetkazib kelgan.

5. Matallarni tahlil qilishda tilshunoslik yondashuvi

Zamonaviy tilshunoslikda matallarni o‘rganish stilistika, semasiologiya, leksikologiya, frazeologiya kabi bo‘limlar doirasida olib borilmoqda. Matallar ayniqsa, semantik analizga boy materiallar hisoblanadi, chunki ular bevosita va bilvosita ma’nolar uyg‘unligiga asoslangan. Ularning o‘ziga xos semantik modellari mavjud bo‘lib, bu tahlillar xalq tafakkuri va til birligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochib beradi.

6. Matallarning ko‘pma’nolilik xususiyati

Matallarda ko‘pma’nolilik (polisemiya) juda keng tarqalgan. Bu hodisa bitta so‘z yoki iboraning turli kontekstda turlicha semantik qatlamlarni anglatishini bildiradi. Xalq tili uchun xos bo‘lgan kinoya, majoz, ramziy ifodalar matallarda murakkab semantik qatlamlar yaratadi.

Misollar: “Egasiz itni qopqon oladi.” – bu matalda egasizlik beparvolik, tartibsizlik ma’nosini beradi, bu esa jamiyatdagi mas’uliyat va tartib haqida umumiy fikrni bildiradi.

“Yomon do‘st – qora kuningda kuladi.” – bu yerda “kulish” so‘zi konnotativ ma’noda ishlatilgan bo‘lib, u shafqatsizlik, beparvolik ramzidir.

XULOSA: Matallar xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos, chuqur ma’no va obrazlarga boy janri bo‘lib, ular leksik-semantik xususiyatlari bilan tilshunoslikda alohida o‘rganishga loyiq til birliklaridir. Ular xalq tafakkuri, hayot tajribasi, axloqiy qarashlari, estetik didi va madaniy qadriyatlarini mujassamlashtirgan. Matallarda leksik boylik, ko‘p ma’nolilik, obrazlilik, metafora va kinoya vositalarining faol qo‘llanilishi ularni tilning semantik tizimida alohida o‘rin egallashiga sabab bo‘ladi.

Matallar tahlili orqali nafaqat til birliklari va ularning semantik imkoniyatlari, balki xalqning ruhiy olami, ijtimoiy-siyosiy hayotga munosabati, qadriyatlari va madaniy tajribasi o‘rganiladi. Har bir matal bir yoki bir nechta ma’nolarni anglatuvchi, ko‘p qatlamli, qisqa va lo‘nda ibora bo‘lishi bilan ajralib turadi.

Zamonaviy lingvistikada matallarning tahlili faqat grammatik yoki stilistik nuqtai nazardan emas, balki madaniy, ijtimoiy va psixologik jihatlardan ham olib borilishi muhimdir. Ularning xalq tafakkurini o‘zida mujassamlashtirganligi sababli, ularni chuqur o‘rganish nafaqat tilshunoslar, balki folklorshunoslar, pedagoglar, madaniyatshunoslar uchun ham zaruratga aylangan.

Shunday qilib, matallarning leksik-semantik tahlili nafaqat til boyligini ochib beradi, balki xalq hayoti, madaniy merosi va tafakkur tarzini chuqur anglashga xizmat qiladi. Ularni o‘rganish orqali tilning ijodkorlik salohiyati, xalq ruhiyati va tarixiy tafakkuri haqida kengroq tasavvur hosil qilish mumkin.

REFERENCES

1. Jo'rayev, O. (2006). O'zbek tilining frazeologik tizimi. Toshkent: Fan. – B. 45–67.
2. Qodirov, H. (2012). O'zbek xalq maqol va matallarining lingvopoetik xususiyatlari. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti. – B. 89–101.
3. Yusupov, H. (2008). Til va xalq og'zaki ijodi. Samarqand: SamDU nashriyoti. – B. 31–55.
4. Sobirova, N. (2019). "Matallarda metafora va kinoya ifodalanishi". Filologiya masalalari, №4. – B. 42–48.
5. Xo'jayev, A. (2011). Frazeologiya va til madaniyati. Toshkent: O'qituvchi. – B. 73–90.
6. Qahhorova, D. (2020). "Matallarning semantik strukturasi tahlil qilish". Til va adabiyot ta'limi, №2. – B. 56–62.
7. Mahmudov, N. (2004). Zamonaviy o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. – B. 112–125.
8. Karimov, A. (2017). "O'zbek matallarining leksik-semantik tahlili". Til va adabiyot ilmi, №3. – B. 21–29.
9. Tursunov, Sh. (2013). O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. Toshkent: Akademnashr. – B. 5–15.
10. Tojiev, N. (2021). "Milliy tafakkur va matallar: lingvomadaniy tahlil". Filologiya va tillarni o'qitish, №1. – B. 33–39.